

Людмила Павленко

СЕЛО ВІЛЬШАНКА НА ВОЛИНІ: ДО ІСТОРІЇ ЧЕСЬКОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

Чернігівський національний педагогічний університет

імені Т. Г. Шевченка

(м. Чернігів, Україна)

Для сучасної України питання вивчення національних мов та розитку національних шкіл залишається вельми актуальним і вимагає державної підтримки та комплексної допомоги. Здавна на українських теренах мешкали представники багатьох народів, які збагачували їх економічно та духовно-культурно, водночас намагаючись зберегти свою національну унікальність. Серед них і чехи, появу яких на українських землях дослідники датують ще XIII століттям [1, с. 103] . Масова ж еміграція почалася у 60-х рр. XIX ст., в результаті чого чехи оселилися у містах, де заснували промислові і торгівельні підприємства, працювали у педагогічній, науковій, мистецькій сферах, а також розбудували численні напрочуд продуктивні аграрні колонії.

Життя українських чехів завжди було непростим, сповненим важкою працею, безкінечним подоланням усіляких труднощів, утисків, перепон. І не має значення, чи то було за доби царської Росії, чи то за радянської влади, – повсякчас доводилося відчайдушно боронити своє право бути чехами, говорити рідною мовою, пам'ятати своє коріння і свою історичну батьківщину.

Одним з головних факторів збереження національної ідентичності чехів завжди була національна педагогіка, яка мала блискучу традицію і відпрацьовану століттями методику. Увага чехів до виховання та освіти дітей вважається однією з характерних ментальних рис чеського народу. Основними інструментами передачі від старшого покоління до молодшого досвіду, знань та любові до чеського слова були і залишаються родинне патріотичне виховання та чеська школа.

До початку масового переїзду чеських родин на українські землі вивчення чеської мови, історії та культури було можливим лише завдяки зусиллям турботливих батьків, які піклувалися про це особисто з народження дитини, а згодом відправляли її до навчальних закладів, які існували на чеських землях.

Коли у 1860-х рр. почали виникати осередки компактного поселення чехів, вони отримали можливість відкрити власні національні початкові школи, де система навчання практично не контролювалася урядом і визначалася громадами. Це був дуже недовгий період вільного розвитку чеської школи. Крім того, слід зазначити, що створення та функціонування чеських шкіл відбувалося не тому, що офіційна влада допомагала колоністам, а тому, що принаймні не заважала. Така толерантна освітня політика по відношенню до громадян чеського походження була зумовлена бажанням Російської імперії, з огляду на низку економічних та політичних проблем, заохотити якомога більше чехів до переїзду на постійне проживання у російські губернії. Царський уряд надавав переселенцям низку пільг щодо оподаткування, військової повинності, свободи віросповідання тощо. Облаштування національних шкіл також входило до переваг переїзду чехів до Російської імперії. Особливо слід відзначити Волинь, куди до кінця 1870-х рр. переїхало більше 20 тисяч чехів, які створили 65 колоній із 23 національними школами, де отримували освіту біля тисячі дітей. Заслуговує на увагу той факт, що тільки 4 із зазначених шкіл були підпорядковані Міністерству Народної Освіти, інші ж контролювалися чеськими громадами [2, с. 41].

Кожну з волинських чеських шкіл спіткала однакова доля, яку визначила освітня політика урядів спочатку Російської імперії, а згодом Радянського Союзу. Тому історія окремої школи – це відбиток в цілому історії чеської освіти на українських землях. Дана наукова розвідка присвячена чеській школі у селі Вільшанка Чуднівської волості Житомирського повіту Волинської губернії (зараз – Чуднівського району Житомирської області), яке було засновано у 1874 р. невеликим гуртом вихідців з моравських сіл [3, с. 195].

Початок господарської діяльності переселенців, як й інших волинських чехів, був дуже важким. “Земля за родючістю ґрунтів не виправдовувала вкладених коштів та зусиль“ [4, с. 112] через те, що запропонований колоністам земельний фонд складався з болотяних, лісових і вкрай виснажених ділянок, не вистачало грошей і реманенту, худоби не було взагалі [5, с. 107, 109]. Але за декілька років мешканці колонії подолали труднощі та злидні, розбудували зразкові, прибуткові і конкурентноспроможні господарства. Жили з хліборобства, городництва, садівництва, вирощування цукрових буряків для розташованої неподалік Коровинецької цукроварні та хмелярства, яке забезпечувало сировиною Вільшанський пивоварний завод Кліха [3, с. 196].

Спілкувалися у селі східно-чеським діалектом. Перше знайомство з рідною мовою починалося в родині. Коли наставав час, батьки вчили читати і писати. Як правило в цьому визначальна роль належала матері, яка наполегливо і турботливо займалася з малечею. Чеська мова лунала усюди: вдома і надворі, коли родина поралася по господарству, у саду, полі на городі, на спільних святах. Велике значення мала чеська пісня, яка лунала завжди під час роботи і

відпочинку, особливо на регулярних зустрічах у барі при пивоварні. Безупинний коловорот життя не давав забути рідну мову. Весілля, народження, хрестини, поминки, релігійні свята відбувалися згідно з національними традиціями, привезеними з історичної батьківщини. Слід зазначити, що особлива роль у збереженні чеської мови і чеської освітньої традиції належала вільшанській чеській приватній школі, відкритій щойно переселенці облаштувалися на новому місці. [3].

Крім родинного та шкільного виховання значний вплив на формування молодого покоління мала унікальна атмосфера рідного села. Населення Вільшанки було тісно пов'язане з метрополією, все життя зберігало пам'ять про батьківщину, плекало рідну мову, традиції, звичаї. У Вільшанці була створена бібліотека чеської літератури, діяв аматорський театр, що ставив п'єси переважно чеських драматургів [3, с. 197]. Майже щовечора селяни збирались у барі при пивоварному заводі Кліха, спілкувались, обговорювали нагальні проблеми і звістки з Чехії. Зазвичай такі вечори закінчувались співом улюблених чеських пісень [7, арк. 24].

І все складалося якнайкраще, аж поки не настав жовтень 1887 р., коли був прийнятий закон про підпорядкування так званих іновірних шкіл у Південно-Західному краї Міністерству народної освіти [6, с. 279]. Наслідки закону про фактичне закриття національних шкіл не оминула і вільшанську громаду. 7 вересня 1889 р. інспектор І-го Житомирського району М. Владимирський зреформував місцеву школу на Урядове однокласне народне училище, підпорядковане Міністерству народної освіти, замінивши чеського вчителя А. Янсу, шанованого громадою, на студента духовної семінарії О. Скальковського [8, арк. 53], який вважав своїм головним завданням “відірвати чеха від чужого для нього ґрунту, Бозна яким вітром закинутого під владу австрійської держави, вказати йому прямий життєвий шлях, що веде до заповітної мети возз'єднання всіх слов'ян, зробити чеха російським слов'янином, вивести його з релігійної омани та розвіяти навіяний йому Римом сумнів у чистоті православ'я, – от в чому проявляється участь росіянина в долі брата” [3, с. 196]. Це цілком відповідає провідній ідеї царського уряду про призначення нових шкіл у національних осередках Російської імперії. Наприклад, член наукового

комітету Священного Синоду Православної церкви Ю. М. Крижанівський говорив про бажання уряду не тільки вчити чеських дітей російською мовою, але й про «прагнення їхнього духовного єднання з російськими дітьми». Інспектор від Київського шкільного округу на Волині Синицький у своїй доповіді запевнив, що нова школа призведе до «повного злиття чехів і росіян» [6, с. 279–280]. Мова йшла про насильницьку русифікацію та неминуче розчинення чехів серед автохтонного населення.

Вільшанські діти потерпали від невдалої освітньої політики місцевих органів влади, кадрових негараздів, відсутності національного виховання у навчальних класах та матеріальних проблем. З кінця 1880-х рр. вільшанська школа була нібито зачарована. З 2 травня 1890 р. її перевели до іншого району з інспектором Войцеховським, який пильно стежив за викоріненням усього чеського з шкільної освіти чехів. Навіть за спілкування чеською мовою на перервах дітям «давали лапи» – били по руках лінійкою. Вчителем призначили колишнього викладача Кримського училища Миколу Бужека. Достаменно не відомо, що там сталося, але 31 жовтня того ж року інспектор Войцеховський «запропонував дати пояснення з приводу непристойної поведінки у театрі» Бужеку та вчителю П'ятківської школи Янишевському. 5 грудня 1891 р. училище знову повертається до І-го Житомирського району, і з початку 1893/94 н.р. вчителем призначають згаданого Янишевського. Скандальна репутація вчителів, які мали бути взірцем для наслідування, була не на користь школі.

29 квітня 1895 р. в училищі сталася пожежа. Силами громади (900 карб.) та за допомоги «казни» (500 карб.) до осені побудували нове приміщення. Але вже у 1896 р. через неприпустиму вологість у будівлі заняття змушені були перенести до хати, яку запропонував житель Вільшанки В'ячеслав Поляк.

Надалі вчителі змінювалися майже кожні два роки – це і випускниця Житомирської жіночої гімназії Тетяна Марцинковська, колишня вчителька Фасовського училища Антоніна Желтовська, також вчителі Рогальський, Лящук, Шульга, Ковальчук, Галай, Васильєв, Москвичев [8, арк. 53–54]. Серед названих вчителів були росіяни, українці, євреї, не було лише чехів.

Слід зазначити, що Волинь кінця XIX ст. була дуже строкатим у національному відношенні територіально-етнічним комплексом, де мешкали українці, росіяни, німці, чехи, поляки, євреї тощо. Особливо це позначилось на молодому поколінні, яке поступово потрапляло під вплив асиміляційних процесів. Головною причиною можна вважати поступову втрату зв'язку з метрополією. Хоча молоде покоління чехів “залюбки називає себе “чеською віткою” на Україні (“česka větev”), але матернє дерево вже здавна не дає їм жодних соків” [3, с. 193]. Втрата власної релігії внаслідок масового переходу у православ'я під російським тиском, національної школи і підтримки держави завдали важкого удару по духовному вихованню молоді.

Не менш важливим фактором послаблення національної самосвідомості був і поганий зв'язок із Житомиром – адміністративним і культурним центром волинських чехів – та іншими чеськими колоніями, скупченими навколо нього. Село було “справжнім острівком поміж українськими селами” [3, с. 195]. Це створило сприятливий ґрунт для різнонаціональних впливів. Найбільш агресивним можна вважати російський вплив, що проявлявся в офіційному тиску на чехів. Невпинно діяли чотири фактори русифікації: 1) російська адміністрація; 2) російська школа; 3) служба в російській армії; 4) спілкування з “російським елементом” навколишніх сіл [3, с. 193]. Русифікація проводилась швидко, енергійно, жорстко. Український вплив, мав, навпаки, ненасильницький характер. Поступове засвоєння українських звичаїв, традицій, фольклору відбувалося підсвідомо.

На теренах тепер вже рідної Житомирщини вільшанці мали нагоду познайомитись з культурою інших народів, представники яких мешкали навколо села. Значна кількість чехів володіла на кінець XIX ст. польською мовою, підтримуючи стосунки з польськими економіями та з сусідніми колоніями. Старше покоління розуміло і німецьку мову, яку часто чуло від мешканців німецьких колоній, розташованих неподалік села, чи пам'ятало ще з часів військової служби в австрійській армії. У цьому регіоні проживала значна

кількість єврейських родин, особливо у Бердичеві, з яким Вільшанка мала тісний зв'язок [3, с. 195].

За роки русифікаторської політики царського уряду на Волині була повністю знищена чеська шкільна мережа. Спроба київського чеського Товариства Я. А. Коменського під час Першої світової війни створити на Волині 30 національних шкіл [10, с. 268–269] закінчилась невдачею.

Така ситуація не змінилася і з встановленням у Вільшанці радянської влади у 1918 р. Аналіз шкільної програми вражає: навчають загальним предметам російською мовою та окремо російському читанню та граматиці. Вільшанська школа “повністю виконувала своє русифікаторське завдання і пасивно (не даючи можливості існувати чеській школі), і активно (завдяки антинаціональним заходам)” [3, с. 197].

Але з початку 1920-х рр. у житті українських чехів сталися хвилюючі позитивні зміни, пов'язані з новим напрямком національної політики радянського уряду вбік стимулювання розвитку національних меншин УСРР. Для вільшанської громади надзвичайно важливим виявився ще один фактор національного відродження – відрядження до села його уродженця, відомого київського професора чеського походження Євгена Антоновича Рихліка. Видатному вченому-славісту, краєзнавцю, етнологу, філологу, громадському діячу судилося відродити чеські мову, школу, бібліотеку і театр у рідному селі.

Доля надовго розлучила його з рідною домівкою, подарувавши складне, але цікаве і насичене подіями та зустрічами життя. Він отримав блискучу освіту у Київському університеті Св. Володимира, став відомим вченим, отримав професорське звання, здобув великий життєвий, науковий та педагогічний досвід, пережив світову і громадянську війни, створив дружну родину, але, на жаль, все це коштувало йому здоров'я. Хворий на сухоти, з так само хворою дружиною влітку 1920 р. Євген Антонович повертається на свою малу батьківщину із завданням від Етнографічної комісії Всеукраїнської академії наук монографічного обстеження чеського села [9, арк. 43 зв.].

Вчений був вражений змінами у житті чеських колоній Волині, зокрема рідного села. Національний склад його мешканців значною мірою інтернаціоналізувався внаслідок русифікаторської політики радянської уряду і природної асиміляції [3, с. 196; 8, арк. 10]. Є. Рихлік констатував значне зубожіння вільшанських родин порівняно з початком ХХ ст. Після встановлення у Вільшанці радянської влади [11, с. 681] в результаті постійного некомпетентного втручання держави у налагоджений протягом багатьох років господарський процес деякі сільськогосподарські та ремісничі галузі втратили свою прибутковість і занепали. У результаті глибокої кризи хмелярства 1917–1920 рр. в селі були майже повністю ліквідовані плантації хмелю [4, с. 109]. Після від'їзду до Чехословаччини неофіційного голови сільської громади Кліха покинутий ним пивоварний завод, що давав роботу і засоби до існування багатьом вільшанам, втратив свою рентабельність [7, арк. 1].

Боляче вдарило по чеських господарствах податкове свавілля радянської влади. Податковий список Вільшанки вражає розмаїттям продуктів, які необхідно було здавати: жито, гречка, ячмінь, овес, просо, горох, сіно, солома, вершкове масло, олія, рогата худоба, свині, яйця, мед, різні овочі, в тому числі картопля, капуста [8, арк. 7–9 зв.], Примусові побори знекровили чехів, позбавили їх стимулу до праці, що, за словами мешканця чеського села Крошня Чеська С. Кржижанека, мало негативний психологічний вплив: “Подивіться на бідний народ! Скільки лиха йому заподіяно! Кожен втратив бажання працювати. А якщо й працює, то лише з думкою про те, щоб самому вистачило... Народ страждає, люди налаштовані один проти одного” [12].

Духовно-культурне життя Вільшанки знаходилось у ще гіршому становищі. Через постійний русифікаторський тиск, незацікавленість уряду у збереженні національно-культурної самобутності колоністів, недостатню забезпеченість села кваліфікованими вчителями, чеськими книгами новим поколінням чехів було важко протистояти численним агресивним впливам і зберегти традицію національного виховання дітей.

Є. Рихлік, досліджуючи це питання протягом кількох років, дійшов висновку, що деградація духовної сфери життя чехів у Вільшанці відбувалась неприродно швидкими темпами. Через це спостерігалась значна різниця між старим і молодим поколіннями вільшан: “Представники найстаршого покоління (від 50 років) весь час зберігали культурні традиції своїх батьків, принесені ще з батьківщини, та ще й досі охоче читають і взагалі виявляють звички культурних людей. Не можна цього сказати, за досить рідкими винятками, про середнє покоління (20-50 років), що пройшло вже ту русифікаторську школу, воно майже неписьменне, читати не має охоти, вороже ставиться до всього нового – чи то в сфері господарства, чи звичаїв, чи громадського життя. Алкоголізм тут надто поширене явище” [3, с. 197].

На початку 1920-х рр. набирала обертів державна компанія українізації, яка передбачала запровадження української мови не тільки у роботі партійної та державної номенклатури, але й у шкільній мережі та всіх культурних закладах. Шкільний розклад 1921/1922 навчального року Вільшанської школи містив граматику, перекази, диктовки та читання українською і російською мовами, усну та письмову арифметику, географію та українознавство, але чеські історія, мова та література не передбачалися [8, арк. 55 зв.].

Відвідавши восени 1921 р. сільську школу, Є. Рихлік мав серйозну розмову про перспективи вільшанської школи із завідуючим Москвичевим, який вважав, що повна українізація на селі не буде мати успіху в батьків, а якщо виконувати всі розпорядження влади, то школа стоятиме пустою. Але і пропозиція Є. Рихліка відтворити чеську школу не викликала у завідуючого підтримки, бо, за його словами, “це ненормальність – чеська школа з українською мовою” [8, арк. 26].

Є. Рихлік був розчарований, коли дізнався, що вже давно не існує сільського театру та бібліотеки. Діти не вміли читати чеською мовою, та й не було книжок. Коли він запитав в односельця, чому не зберегли театру, той відповів: “Чого це ви згадали? В такий час театр? Хіба воно треба? “Товариші” нам дають вистави постійно...” [8, арк. 28]. Жахливе становище освіти та

культурного виховання підростаючого покоління вільшанських чехів, втрата ними національних коренів непокоїли Є. Рихліка: “Я боявся, що чехи на Волині зникнуть як нація” [7, арк. 27 зв.]. І все ж таки вчений не полишав надії змінити ситуацію: “Молодь поки що не стала на кращий шлях, але її ще можна врятувати” [3, с. 196].

“Рятування” він розпочав з приватних уроків чеської граматики та літератури для дітей. На цей час вчений мав величезний досвід вчителювання і зміг зацікавити не тільки своїх учнів, які швидко досягли успіхів, але й їхніх батьків [7, арк. 5, 5зв.]. Наступним його кроком була спроба привернути увагу місцевих органів влади до проблеми національного відродження чехів. Плани створити Вільшанську чеську школу виявились передчасними – не існувало відповідної законодавчої бази для державної підтримки освітньої ініціативи вченого. Тоді він вдався до інших засобів і у 1920 р. вступив до Учительського союзу, плануючи поєднати свою наукову репутацію з авторитетом громадського діяча для досягнення поставленої мети [9, арк. 34].

1 травня 1921 р. чехословацьким відділенням Волинського губернського комітету КП(б)У і чеськими комуністами Москви в Сільському будинку Житомира був скликаний Перший з’їзд чехословацьких колоністів Волині, який отримав назву “З’їзд трудящих чехів”. Коли організатори дізнались про присутність київського професора, його запросили виступити перед делегатами. Скориставшись нагодою, Є. Рихлік розповів про свої спостереження, побоювання з приводу перспектив подальшого національно-культурного розвитку колоній, стан і завдання національної освіти, її нагальні проблеми. “Ця промова мала значний успіх, звернула на мене увагу колоній, створила значну популярність”, – згадував вчений [7, арк. 26]. Саме завдяки участі чеської інтелігенції з’їзд не перетворився на мітинг прокомуністичної бідноти, а став спробою досягнення компромісу між національною інтелігенцією і новим політичним режимом [13, с. 126 – 127].

У 1923 р. відбулися позитивні зрушення у ставленні радянської влади до національних меншин Радянського Союзу. На XII з’їзді РКП(б) був

запроваджений новий політичний курс, який увійшов в історію під назвою “коренізації” і передбачав державну підтримку розвитку усіх національних культур. Протягом того ж таки року було прийнято низку постанов та законопроектів, які захищали права національних меншин. Внаслідок нової національної політики радянського уряду місцеві адміністрації змушені були звернути увагу на відсутність національних навчальних програм.

Є. Рихлік одразу ж виступив із пропозицією зробити початкову школу у Вільшанці осередком національного виховання. 31 березня 1923 р. Полонський повітовий відділ народної освіти доручив вченому організувати чеську трудову школу [9, арк. 43 зв.], відкриття якої планувалось на 1 жовтня 1923 р. Ціле літо працював Є. Рихлік над шкільною програмою, розробляв новий курс чеської мови та літератури. До того ж постали серйозні проблеми, пов’язані з організаційними, господарськими і фінансовими питаннями. З 10 травня 1923 р. Житомирським окружним відділом народної освіти Є. Рихліка було призначено завідувачим Вільшанської трудшколи. 1 жовтня школа готова була прийняти перших учнів [9, арк. 24]. “Я вважав, що національне виховання вільшанських чехів – це мій обов’язок перед ними”, – писав вчений у 1931 р. [7, арк. 26 зв.].

Під час перебування на Житомирщині Є. Рихлік підтримував зв’язки з представниками Чеської місії, яка надавала реальну допомогу справі чеського відродження в УСРР, забезпечуючи чеських учнів зошитами, олівцями, книжками та ін., двічі їздив до представництва Місії у Києві. У 1923 р. голова Місії Чермак відвідав школу у Вільшанці в якості ревізора і побачив на власні очі умови, в яких Є. Рихлік проводив заняття з сільськими дітьми [7, арк. 27 зв.]. Він позитивно оцінив роботу вченого і від імені Місії дав директиву: “Зберегти чехів в Україні для самостійної чехословацької держави і для проведення тут її інтересів в майбутньому економічному і торговому просуванні Чехословаччини на Схід” [7, арк. 55 зв.]

З 30 жовтня 1923 р. Є.Рихлік прийняв завідування новоствореною хатою-читальнею [9, арк. 26]. Тривала активна робота серед неписьменної частини населення [7, арк. 27]. Того ж року він заснував драматичний гурток, залучивши

до співпраці всіх бажаючих [7, арк. 26 зв.]. За відсутності будь-яких культурних заходів вистави користувались значною популярністю.

З травня по серпень 1923 р. Є. Рихлік керував педагогічним гуртком перекваліфікації вчителів Чуднівського району, передаючи свій досвід роботи з чеськими дітьми в умовах повної відсутності навчальних посібників [9, арк. 93 зв.].

Восени 1924 р. Є. Рихлік передав справи шкільної освіти у Вільшанці чеському вчителю Срді для того, щоб продовжити свою наукову та педагогічну діяльність в Києві. Його “рятувальна” місія на Житомирщині була майже повністю завершена. Є. Рихлік започаткував чеське шкільництво у районі, заклавши організаційні та методичні підвалини його подальшого розвитку, підготував нових вчителів, зацікавив чехів національною культурою, організував у рідному селі хату-читальню та драмгурток, зібрав унікальні лінгвістичні та етнографічні матеріали для вивчення українських чехів, тобто досить повно реалізувався як педагог і організатор, вчений і громадський діяч.

Досягнення Є. Рихліка були високо оцінені чеською інтелігенцією, місцевими органами влади та селянами. Представники Наркомосу у Чуднівському районі дали вченому таку характеристику: “має солідну ерудицію й багатий досвід, являється дуже цінним працівником” [9, арк. 36].

На жаль, другий етап розвитку чеської школи в Україні виявився так само недовгим як і перший. Вже на кінець 1930-х рр. національні школи перетворилися на типові радянські навчальні заклади, знову виконуючи свою русифікаторську функцію, чеські педагоги ставали жертвами масових репресій, а українські чехи надовго втратили можливість плекати свої мову, культуру, традиції.

Список використаних джерел:

1. Лутай М.Є. До історії чеських колоній в Житомирському повіті Волинської губернії // Україна-Чехія: історія та сьогодення / О. М. Березовський, Т. В. Брязкало та ін. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 103–126.

2. Шпиталенко Г. А. Чеська трудова еміграція на Волинь у другій половині XIX – на початку XX ст. // Україна-Чехія: історія та сьогодення / О. М. Березовський, Т. В. Брязкало та ін. – Одеса: ВМВ, 2013. – С. 27–49.
3. Рихлик Є. З етнографічних студій. Село Вільшанка на Житомирщині в світлі лексики // Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1927. – Кн. VII. – С. 193–220.
4. З листів до професора Євгена Рихлика // Хроніка – 2000. – К., 1999. – № 29-30. – С. 112–119.
5. Рихлик Є. Чеські колонії на Житомирщині // Хроніка – 2000. – К., 1999. – № 29-30. – С. 106–110.
6. Історія чехів в Україні. – К.: НАУ, 2013. – 600 с.
7. Державний архів Чернігівської області, ф.р-8840, оп. 3, спр. 7753, 283 арк.
8. Науковий архів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського, ф. 7, спр. 63/70, 60 арк.
9. Відділ Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжині, ф.р-6121, оп. 2, спр. 3301, 119 арк.
- 10.Короткий звіт про діяльність добродійного і просвітницького Товариства імені Яна Амоса Коменського в Києві у період війни 1914–1917 рр. // Хроніка – 2000. – К., 1999. – Вип. 25-26. – С. 267–271.
- 11.Натикач П. Політика “коренізації на Волині” // Волинь – Житомирщина. – Житомир, 1998. – Вип. 3. – С. 72–83.
- 12.Кржижанек С. Де ж радянська влада? // Хроніка – 2000. – К., 1999. – Вип. 29-30. – С. 135.
- 13.Луцький Ю. Чехи на Україні (1917–1933). Трагедія господаря // Хроніка – 2000. – К., 1999. – № 29-30. – С. 119–133, 135–138.